# QOYATOSH TASVIRLARI KO‘P FUNKSIYALI MADANIY TIZIM SIFATIDA (O‘zbekiston yodgorliklari misolida)

**To‘ychiboyev Bahodir Bosimovich**
Guliston davlat pedagogika instituti
Tarix kafedrasi v.b. professori, t.f.n.
+998 93 271 16 69

**Annotatsiya**. Maqolada O‘zbekiston va unga tutash hududlardagi qoyatosh tasvirlarining funksional va semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Petrogliflarning diniy-marosimiy, ijtimoiy, xo‘jalik, kosmologik va axborot uzatish vazifalari o‘nta konseptual yo‘nalish asosida umumlashtirilib, ularning ko‘p funksiyali madaniy tizim sifatidagi ahamiyati yoritiladi.

**Kalit so‘zlar**: qoyatosh tasvirlari, petrogliflar, madaniy landshaft, muqaddas makon, marosim, palimpsest, kosmologiya, xo‘jalik faoliyati, jamoaviy xotira, vizual kommunikatsiya, etnomadaniy davomiylik, xronologiya, semantik talqin, arxeologik kontekst, madaniy tizim.

Qoyatosh yodgorliklari yozuv tizimi shakllanmagan yoki keng tarqalmagan davrlar uchun muhim vizual-arxeologik manba hisoblanadi. Ularda qadimgi jamoalarning xo‘jalik faoliyati, ijtimoiy munosabatlari, dunyoqarashi, diniy-marosimiy tasavvurlari va maishiy tajribasi turli syujetlar orqali aks etgan [Формозов, 1980: 43–69]. O‘zbekiston va unga tutash hududlardagi Zaraut-Kamar, Sarmishsoy, Siypantosh, Saymali-Tosh va Tamg‘ali kabi yirik majmualar qoyatosh san’atining xronologik va madaniy xilma-xilligini namoyon etadi [Кабиров, 1976; Агафонова, Кожомбердиев, 1978; Шер, 1980; Ранов, 2016; Хўжаназаров, 2018; Rock Art in Central Asia, 2011].

Markaziy Osiyo qoyatosh tasvirlarining funksional xususiyatlarini o‘rganish XX asrning ikkinchi yarmidan faollashdi [Мухаммаджонов, 1957: 9–18]. Dastlabki tadqiqotlarda ular ko‘proq badiiy yoki diniy-marosimiy yodgorlik sifatida talqin qilindi. A.P. Okladnikov va V.D. Zaporojskaya petrogliflarni ibtidoiy e’tiqod va mifologiya bilan bog‘lagan bo‘lsa, Ya.A. Sher ularning semiotik, M.A. Devlet esa ramziy-kommunikativ xususiyatlariga e’tibor qaratdi [Окладников, Запорожская, 1969: 45–130; Шер, 1980: 54–57; Дэвлет, Дэвлет, 2011: 41–43]. Biroq ovchilik,

chorvachilik, mehnat va harbiy faoliyatga oid tasvirlar petrogliflarning ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarini ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi. Shu jihatdan ularni ko‘p funksiyali madaniy tizim sifatida o‘rganish muhimdir.

Mavjud tadqiqotlar va ilmiy yondashuvlarning qiyosiy tahlili qoyatosh tasvirlarining funksional va semantik talqinini o‘nta konseptual yo‘nalishga ajratish imkonini beradi.

**1. Landshaft–muqaddas makon yondashuvi**. Qoyatosh tasvirlari ko‘pincha buloqlar, daryo vodiylari, tog‘ dovonlari, qadimgi yo‘llar va daralar kabi muhim landshaft nuqtalarida joylashgan. Aholi harakati faol hududlardagi tasvirlar axborot uzatish va ijtimoiy muloqot vazifasini bajargan bo‘lishi mumkin. Yetib borish qiyin bo‘lgan baland tog‘ majmualarida esa muqaddas-marosimiy xususiyatlar ustunlik qilishi ehtimoldan xoli emas. Shu bois tasvirlarning vazifasi ular joylashgan tabiiy muhit bilan bog‘liq holda baholanishi zarur [Rock Art in Central Asia, 2011; Хўжаназаров, 2018: 95–102].

**2. “Madaniy landshaft” va qoyatosh tasvirlarining makoniy talqini.** Petrogliflarni manzilgohlar, qabristonlar, qadimgi yo‘llar, buloqlar va muqaddas joylar bilan bog‘liq yaxlit madaniy makon tarkibida o‘rganish ularning vazifalarini aniqlash imkonini kengaytiradi. Bunda tasvirlarning mazmuni arxeologik kontekst, tabiiy-geografik sharoit va etnografik ma’lumotlar bilan qiyosiy tahlil qilinadi [Рогожинский, 2008: 90–95; Дэвлет, Дэвлет, 2005: 7–9].

**3. Qurbonlik va jamoaviy marosimlar modeli.** Hayvonlar, ov sahnalari, inson figuralari va dinamik kompozitsiyalar ayrim majmualarning qurbonlik hamda jamoaviy marosimlar bilan bog‘liqligini ko‘rsatishi mumkin. Jumladan, Sarmishsoydagi buqa, bug‘u va echki obrazlari hosildorlik, qurbonlik va kosmologik tasavvurlar bilan talqin qilinadi. Bunday syujetlar qadimgi jamoalarning tabiat va muqaddas kuchlar haqidagi qarashlarini ramziy ifodalagan bo‘lishi mumkin [Кабиров, 1976; Мухаммаджонов, 1957: 9–18; Хужаназаров, 1988: 60–62; Хўжаназаров, 2018: 109–114].

**4. Palimpsest va qayta muqaddaslashtirish.** Turli davrlarga oid tasvirlarning bir-birining ustiga ishlanishi, palimpsest, qoyatosh majmualaridan uzoq vaqt foydalanilganini ko‘rsatadi. Keyingi avlodlar mavjud tasvirlarga yangilarini qo‘shish orqali makonni qayta o‘zlashtirgan va uning ramziy ahamiyatini davom ettirgan bo‘lishi mumkin. Shu sababli palimpsest nisbiy xronologiyani aniqlash bilan birga, makonning qayta muqaddaslashtirilishini o‘rganishda ham ahamiyatlidir [Мартынов, Марьяшев, Абетеков, 1992: 45–60; Хўжаназаров, 2018: 118–123; Дэвлет, Дэвлет, 2005: 8–9].

**5. Kosmologik-semantik talqin.** Geometrik belgilar, abstrakt ramzlar va ayrim zoomorf obrazlar qadimgi jamoalarning makon, vaqt va koinot haqidagi tasavvurlarini ifodalagan bo‘lishi mumkin. Tasvirlarning quyosh chiqishi va botishi kabi astronomik yo‘nalishlar bilan ehtimoliy aloqasi ulardan vaqtni hisoblash yoki kuzatuv maqsadida foydalanilgani haqidagi qarashlarni yuzaga keltiradi. Biroq bunday talqinlar har bir yodgorlikning aniq konteksti asosida tekshirilishi lozim [Сулейманов, 2002: 3–27; Окладников, 1964: 7–15].

**6. Maishiy-xo‘jalik funksiyasi.** Ovchilik, chorvachilik, dehqonchilik, mehnat va harbiy to‘qnashuvlarga oid syujetlar petrogliflarning kundalik hayot bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Zarautsoy, Sarmishsoy va boshqa yodgorliklardagi ov, hayvonlarni haydash hamda qurol-yarog‘ tasvirlari qadimgi jamoalarning xo‘jalik yuritish usullari va turmush tarzini o‘rganishda muhim manbadir [Хужаназаров, 2008: 217–225; Шацкий, 1961: 91–100; Константинов, 2012: 122–125].

**7. Jamoaviy xotira va tasvirlar orqali axborot uzatish.** Syujet va obrazlarning turli davrlarda takrorlanishi petrogliflarning jamoaviy xotirani saqlash va avlodlararo axborot uzatishdagi ahamiyatini ko‘rsatadi. Ular orqali diniy tasavvurlar, ijtimoiy tajriba, qadriyatlar va qahramonlik an’analari ramziy shaklda yetkazilgan bo‘lishi mumkin. Shu ma’noda qoyatosh tasvirlari vizual-kommunikativ tizim vazifasini ham bajargan [Формозов, 1980: 19–28; Дэвлет, Дэвлет, 2011: 270–305; Rozwadowski, Lymer, 2012: 149–163].

**8. “Tirik yodgorlik” va etnomadaniy davomiylik.** Ayrim qoyatosh majmualaridan hozirgacha ziyorat joylari sifatida foydalanilishi va ular atrofida xalqona e’tiqod hamda marosimlarning saqlanishi petrogliflarning zamonaviy madaniy muhit bilan aloqasini ko‘rsatadi. Qadimgi ramzlarning dastlabki mazmuni o‘zgargan bo‘lsa-da, makonning muqaddaslik maqomi keyingi diniy va xalqona tasavvurlar orqali davom etgan bo‘lishi mumkin.

**9. Xronologik davomiylik va an’ana.** Bronza, ilk temir, antik va o‘rta asrlarga oid tasvirlarning bir majmuada uchrashi ushbu makonlardan uzoq tarixiy davrlar davomida foydalanilganini ko‘rsatadi. Tasvir yaratish an’anasining davomiyligi ayrim ramziy va makoniy xususiyatlar saqlanganidan, ularning mazmuni va vazifalari esa tarixiy sharoitga muvofiq o‘zgarib borganidan dalolat beradi. Shu bois qoyatosh san’ati o‘zgarmas emas, balki tarixan rivojlanuvchi madaniy hodisa sifatida o‘rganilishi zarur [Хўжаназаров, 2018; Шер, 1980].

**10. Ko‘p funksiyali tizim nazariyasi**. Qoyatosh majmuasi bir vaqtning o‘zida muqaddas-marosimiy, kosmologik, ijtimoiy-kommunikativ, iqtisodiy-maishiy, memorial hamda jamoaviy o‘zlik va mansublikni ifodalovchi vazifalarni bajargan

bo‘lishi mumkin [Формозов, 1980: 14–32; Борисенко, Худяков, 2000: 221–225; Хужаназаров, 2008: 217–225; Рогожинский, 2008: 90–95; Дэвлет, Дэвлет, 2005: 5]. Shu sababli petrogliflarning funksiyasini aniqlashda tasvir mazmuni, landshaft, arxeologik kontekst, xronologiya va ijtimoiy-madaniy muhit birgalikda hisobga olinishi lozim.

Tahlillar qoyatosh tasvirlarini faqat diniy-marosimiy yoki badiiy hodisa sifatida tushuntirish ularning tarixiy ahamiyatini to‘liq ochib bermasligini ko‘rsatadi. Tabiiy-geografik muhit, qadimgi yo‘llar, suv manbalari va muqaddas makonlar bilan bog‘liqlik petrogliflarning amaliy hamda ramziy vazifalarini belgilashda muhim o‘rin tutadi. Palimpsest holatlari va tasviriy an’analarning davomiyligi mazkur makonlar turli avlodlar tomonidan qayta o‘zlashtirilganini ko‘rsatadi. Xo‘jalik syujetlari qadimgi turmush tarzini, takrorlanuvchi obrazlar esa jamoaviy xotira va vizual axborot uzatish jarayonlarini o‘rganish imkonini beradi. Kosmologik talqinlar esa arxeologik va landshaft dalillari bilan asoslanishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston va unga tutash hududlardagi qoyatosh tasvirlari qadimgi jamoalarning diniy tasavvurlari, dunyoqarashi, xo‘jalik faoliyati, ijtimoiy munosabatlari va madaniy xotirasini aks ettiruvchi ko‘p funksiyali madaniy tizimdir. Ularning marosimiy, kosmologik, iqtisodiy, hududiy, memorial va kommunikativ vazifalari o‘zaro bog‘liq holda shakllangan hamda tarixiy jarayonlarda o‘zgarib borgan. Shu bois petrogliflarni tabiiy va ijtimoiy muhit bilan bog‘langan yaxlit madaniy tizim sifatida tadqiq etish, GIS texnologiyalari, raqamli hujjatlashtirish va semantik ma’lumotlar bazalaridan foydalanish muhim istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

**FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR**

1. Агафонова Г. А., Кожомбердиев И. К. Петроглифы Саймалы-Таша, Иссык-Куля и Кетмень-Тюбе. – Фрунзе: АН Киргизской ССР, 1978. – 176 с.
2. Борисенко А. Ю., Худяков Ю. С. Вопросы происхождения, семантики, функционирования и эволюции поминальных комплексов древних тюрок Центральной Азии // Святилища: Археология ритуала и вопросы семантики. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 221–225.
3. Дэвлет Е. Г., Дэвлет М. А. Мифы в камне: Мир наскального искусства России. – Москва: Алетейя, 2005. – 472 с.
4. Дэвлет Е. Г., Дэвлет М. А. Сокровища наскального искусства Северной и Центральной Азии. – Москва: ИА РАН, 2011. – 380 с.
5. Кабиров Ж. Сармишсойнинг қоятошларидаги расмлар. – Тошкент: Фан, 1976. – 156 б.

6. Константинов Н. А. Сцены охоты на раннесредневековых петроглифах Горного Алтая // Известия Алтайского государственного университета. – 2012. – № 4–2 (76). – С. 122–125.
7. Мартынов А. И., Марьяшев А. Н., Абетеков А. К. Наскальные изображения Саймалы-Таша / Отв. ред. К. М. Байпаков. – Алма-Ата, 1992. – 110 с.
8. Мухаммаджонов А. Р. Сирли тошлар изидан // Фан ва турмуш. – 1957. – № 1. – Б. 9–18.
9. Окладников А. П. Олень Золотые Рога: Рассказы об охоте за наскальными рисунками. – Ленинград–Москва: Искусство, 1964. – 240 с.
10. Окладников А. П., Запорожская В. Д. Петроглифы Забайкалья. Ч. 1. – Ленинград: Наука, 1969. – 218 с.
11. Ранов В. А. Бегущие по скалам: наскальные рисунки Памира. – Душанбе: Дониш, 2016. – 412 с.
12. Рогожинский А. Е. О современных задачах археологии наскального искусства Казахстана и Средней Азии // Археология, этнография и антропология Евразии. – Новосибирск, 2008. – № 4 (36). – С. 90–95.
13. Сулейманов Р. Х. Новый памятник первобытного искусства в Центральной Азии // San’at. – Ташкент, 2002. – Вып. 1. – С. 3–27.
14. Формозов А. А. Памятники первобытного искусства на территории СССР. – Москва: Наука, 1980. – 136 с.
15. Хужаназаров М. М. Наскальные изображения сцены танца из Сайхансая // Общественные науки в Узбекистане. – 1988. – № 5. – С. 60–62.
16. Хужаназаров М. М. Наскальные изображения древних кочевников Каратау // Культура номадов Центральной Азии: материалы Международной конференции (Самарканд, 22–24 ноября 2007 г.). – Самарканд: МИЦАИ, 2008. – С. 217–225.
17. Хўжаназаров М. Сармишсой (қоятош расмлари, илмий тадқиқотлар) / Масъул муҳаррирлар: А. Э. Бердимуродов, Д. В. Черемисин. – Тошкент: NURFAYZ NASHRIYOTI, 2018. – 132 б.
18. Шацкий Г. В. Охота и доместикация по наскальным изображениям Чадаксай // ИМКУ. – 1961. – № 2. – С. 91–100.
19. Шер Я. А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. – Москва: Наука, 1980. – 328 с.
20. Rock Art in Central Asia. A Thematic Study. Наскальное искусство в Центральной Азии. Тематическое исследование / Ed. J. Clottes. – Paris: International Council on Monuments and Sites (ICOMOS), 2011. – 382 p.
21. Rozwadowski A., Lymer K. Rock Art in Central Asia: History, Recent

Developments and New Directions // Rock Art Studies: News of the World IV / Eds. P. Bahn, N. Franklin, M. Strecker. – Oxford: Oxbow Books, 2012. – P. 149–163.